

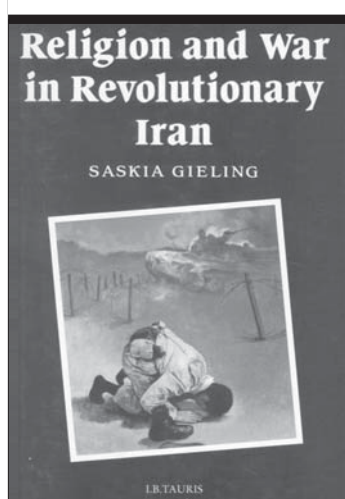

مذهب و جنگ در ایران انقلابی

Saskia Gieling, *Religion and War in Revolutionary Iran* (New York: I. B. Taurus Publishers, 1999) pp. 205.

معرفی و نقد:

دکتر حیدرعلی بلوچی*

لایدن هلند است - و مدت ها در ایران زندگی و تحقیق کرده و با زبان فارسی آشنایی کامل دارد، با بررسی نحوه و میزان بهره‌برداری از اعتقادات، نمادها، مفاهیم و انگیزه‌های اسلامی در جنگ ایران و عراق، تلاش می‌کند این نقیصه را برطرف نماید. در نوشته حاضر با نگاهی به محتوا و ساختار کتاب، به نقد و ارزیابی آن می‌پردازیم.

الف) مقدمه

جنگ ایران و عراق که تنها مدت اندکی پس از وقوع انقلاب اسلامی در ایران به وقوع پیوست، تاکنون از دیدگاه‌های مختلف در ادبیات مربوطه مورد توجه بوده و مطالعه شده است. در این میان به ویژه، اکثریت تجزیه و تحلیل‌های ارائه شده، چه در داخل دو کشور و چه در مراکز تحقیقاتی و مطالعاتی خارجی بر نقطه نظر سیاسی و نظامی مبتنی بوده‌اند. ادبیات موجود و آثار منتشره به زبان‌های فارسی^(۱)، عربی و انگلیسی^(۲) موبد این ادعاست. بر همین اساس، کمتر اثری از منظر و با چشم انداز متفاوت به جنگ ایران و عراق پرداخته است. یکی از دیدگاه‌های نادر در مورد جنگ ایران و عراق، بررسی رابطه دین و دیدگاه ایدئولوژیک با جنگ است. هر چند در نگاه اول و به خصوص در بیانات و اظهار نظرهای ایرانی ممکن است چنین تصور شود که این موضوع همواره مطمح نظر بوده است، ولی در واقع، حتی با فرض شایع بودن T چنین دیدگاهی به یک تحقیق علمی و ارائه تجزیه و تحلیلی جامع منتهی نشده است.

در واقع، مطالعات قبلی بیشتر بر این نکته تمرکز کرده‌اند که ماهیت اسلامی انقلاب ایران ثبات عراق را تهدید کرده و در طول هشت سال جنگ، حکومت ایران بر اسلام تکیه زده است، اما در اصل هیچ توجهی به نحوه و ماهیت تبلیغات دینی جمهوری اسلامی ایران معطوف نشده است و کتاب حاضر به قلم خانم دکتر ساسکیا گیلینگ، که در زمان نگارش کتاب عضو هیأت علمی دانشگاه نیجمنگن^(۳) بود - وی در حال حاضر مشاور رئیس دانشگاه

ب) خلاصه محتوایی

۱) ایده و ادعای اصلی

این کتاب تلاش می‌کند نشان دهد که جمهوری اسلامی ایران تا چه اندازه بُعد دینی به جنگ با عراق بخشید؟ و برای توضیح این مطلب، خانم گیلینگ دو پرسش اصلی را برای این تحقیق مطرح می‌کند:

- ۱- در طول جنگ، کدام انگیزش‌ها، اعتقادات و نمادهای اسلامی مورد استفاده قرار گرفتند؟
- ۲- آیا اهمیت اعتقادات و نمادهای اسلامی مورد استفاده در جنگ به یک اندازه بود، یا آنها از اهمیت متفاوتی برخوردار بودند؟

* دکتری روابط بین الملل و کارشناس وزارت امور خارجه

۱. کتابشناسی پذیرش قطع نامه ۵۹۸: <http://www.ibna.ir/vdchvwni.23nimdftt2.html>

2. The Iraq-Iran War: A Bibliography. Boston: G.K. Hall & Co., 1989 mideasti.org/files/.../Iraq-Bibliography-Iran-Iraq-War.pdf.

3. University of Nijmegen www.kun.nl/english.html

انسان‌ها یک نوع خودخواهی از یک طرف و بدانگاری دیگران از سوی دیگر وجود دارد. اگر این اعتقاد تکرار شود، پذیرش آن برای مردم نیز آسان‌تر خواهد شد. یکی از نمونه‌های موفق و تأثیرگذار این نوع تکرار در جنگ تکرار همیشگی شعارهایی چون "جنگ، جنگ تا پیروزی" و "کل یوم عاشورا و کل یوم کربلا" بود. تشبیه اوضاع جنگ با زمان صدر اسلام نیز که به کرات اتفاق می‌افتاد، مثال دیگری در این زمینه است. از سوی دیگر دشمنان و زمامداران عراق با الفاظ و عناوینی همچون "صدام یزید" و "صدام کافر" مورد خطاب قرار می‌گرفتند که دارای بار منفی بوده و برای منتسبین به این صفات وجه نامطلوبی به وجود می‌آورد.

از نظر رنگ، تبلیغات جنگی مستلزم ایجاد ذهنیت مثبت از خود در مقابل نسبت دادن وجوه منفی به دشمن است. به نظر وی دامنه این تبلیغات صرفاً به مورد فوق محدود نمی‌شود، بلکه براساس آن لازم است یک طرف حتی بدی‌های خود را خوب و خوبی‌های دشمن را بد جلوه دهد. از این نمونه‌ها هم در جنگ بسیار مشاهده گردیده است.

دیگر وجه مشخص ایرانیان در جنگ، رویکرد اصولگرایانه آنها به عنوان یک مسلمان معتقد بود. اصولگرایی و بازگشت به اسلام ناب و اصول اصیل اسلام برای احیای مجدد دوره طلایی اسلام، با انقلاب اسلامی در بین مسلمانان مورد توجه بیشتر قرار گرفته و تقویت شد. به اعتقاد نویسنده انقلاب اسلامی ایران یک انقلاب فرهنگی در جستجوی اصالت فرهنگی از یک طرف و رد سلطه فرهنگی غرب و تلاش برای ایجاد یک نظام اسلامی اصیل بود که این روحیه و طرز تفکر به جنگ نیز تزریق شده بود.

۳) ساختار کتاب

این کتاب شامل یک مقدمه کوتاه و هفت فصل است. فصل اول به تاریخ تحولات جنگ ایران و عراق اختصاص دارد که در آن ریشه‌های جنگ، حملات عراق و دفاع ایران، جنگ نفتکش‌ها، نقش جامعه بین‌المللی، آثار سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جنگ بر وضعیت داخلی ایران و بالاخره پذیرش آتش بس مورد بحث قرار می‌گیرد.

در واقع، قبل از ارائه تجزیه و تحلیل اصلی و طرح مفروضات و ادعاهای نویسنده، برای آشنایی خواننده با تحولات و روند جنگ، در این فصل به تاریخ‌نگاری جنگ پرداخته می‌شود. لازم به ذکر است که در تهیه و نوشتن این فصل، از منابع دست دوم در ادبیات موجود استفاده شده است، منابعی که جنگ را از بعد نظامی و

در پاسخ به این سئوالات، به طور کلی نویسنده کتاب معتقد است که بُعد دینی جنگ ایران و عراق با مفهوم جنگ مقدس و یا جهاد و به عبارت دیگر صدور یک فتوای مذهبی مبنی بر دعوت و الزام مسلمین به جنگ علیه کفار متفاوت بود. به اعتقاد وی، در جامعه‌ای که ایدئولوژی سیاسی تحت نفوذ دین بوده و فرقی بین دین و سیاست نیست، صرف نظر از ریشه‌های جنگ می‌توان از اعتقادات، مفاهیم و نمادهای دینی برای جلب حمایت مردمی و نیز توجیه مسائل مربوطه استفاده‌های لازم را به عمل آورد. البته وی تصریح می‌کند که رابطه جنگ با دین در ایران امر تازه‌ای نیست بلکه در طول تاریخ شیعی ایران نیز به دفعات، از زمان آغاز حکومت صفویان تا جنگ‌های ایران و روس در زمان قاجار، موارد مختلف این حقیقت را می‌توانیم بیابیم.

به اعتقاد خانم گلینگ، نقش اسلام در توجیه جنگ و دفاع در برابر تجاوز و نیز بسیج نیروها برای حضور در جبهه نبرد و ایستادگی در برابر دشمن بسیار حائز اهمیت بود و هدف غایی این نوع بهره‌برداری از اعتقادات دینی، جلب حمایت بیشتر و تحکیم پایه‌های حکومتی بود. در غیر این صورت، پایگاه مردمی حکومت تضعیف و با کاهش مقبولیت آن، توان حکومت برای مقابله در برابر دشمن پائین می‌آمد.

در این میان، به ویژه توجیه جنگ بسیار اهمیت داشت، زیرا جنگ تمام ابعاد زندگی مردم را تحت تأثیر قرار می‌داد و آنها باید برای تحمل مصائب ناشی از جنگ از روحیه لازم و کافی برخوردار می‌شدند که این امکان با تکیه بر اعتقادات و نمادهای دینی فراهم می‌گردید. در عمل هم همچنان که دیدیم نه تنها هیچ کس ادامه جنگ را زیر سؤال نبرد بلکه حضور داوطلبانه گسترده مردم در جنگ، به طور ضمنی پذیرش دلایل اعلام شده برای جنگ و ادامه آن را ثابت می‌کرد. از لحاظ عینی نیز توجیه و بسیج نیروها لازم و ملزوم یکدیگرند. تا زمانی که توجیه به خوبی انجام شود، بسیج نیروها ادامه خواهد داشت.

۲) چهارچوب فکری

همچنان که اشاره شد، تحقیق حاضر در اصل یک مطالعه اسلام‌شناسی با تمرکز بر رابطه میان دین و جنگ است و جنگ ایران و عراق در اصل به عنوان یک مطالعه موردی انتخاب شده است. چهارچوب فکری نویسنده و الگوی تجزیه و تحلیل این کتاب براساس اثر رنگ تحت عنوان گفتگوی پر حرارت: نحوه تجزیه و تحلیل زبان سیاسی^(۱) است. به نظر رنگ در هر گونه رابطه میان

1. Hugh Rank, The Pep Talk: How to Analyze Political Language (Park Forest, Ill.: The Counterpropaganda Press, 1984)

فصل پنجم با عنوان انسجام اسلامی و ناسیونالیسم دینی، منعکس کننده روحیات آرمانگرایانه ایرانی ها در جنگ با عراق است. از دیدگاه ایران، جنگ و حمله عراق به ایران در اصل تهدیدی خطرناک برای حیات و بقای نظام اسلامی و به خصوص ابعاد جهان شمول آن و اصولی بود که انقلاب اسلامی بر آنها استوار بود. از دیدگاه رهبران ایران، جنگ عراق علیه ایران با هدف مقابله با صدور ایده های انقلابی به دیگر کشورهای مسلمان منطقه آغاز و به ایران تحمیل شده بود. در عین حال، به اعتقاد ایرانیان، جنگ آزمونی برای نشان دادن انسجام اسلامی میان مسلمانان از طریق آزادسازی اماکن مقدسه در عراق و نیز سرزمنی های اشغالی فلسطین و جنوب لبنان بود. بر همین اساس نیز بر اهمیت و جایگاه کشور و ملت ایران در جهان اسلام به عنوان ام القرای مسلمین تأکید می شد که در طول تاریخ اسلام نیز افتخارات بزرگی نصیب خود کرده بود.

فصل ششم کتاب به پذیرش قطع نامه ۵۹۸ شورای امنیت برای خاتمه جنگ اختصاص دارد. از نظر نویسنده، در پایان دادن به جنگ نیز ایرانیان اقدام خود را با یک سری دیدگاهها و عناوین مذهبی توجیه کرده و به عنوان مثال به تصمیم های مختلف حضرت محمد(ص) برای صلح با کفار استناد کردند.

در نهایت در فصل هفتم، نویسنده با بیان یافته های خود به این نتیجه گیری می پردازد که هنوز پس از سال ها که از پایان جنگ می گذرد، خانواده های شهدای جنگ از این که فرزندان دلبنده خود را در راه خدا و پیامبر او شهید داده اند، احساس رضایت دارند.

۴) منابع تحقیق

از نظر منابع مورد استفاده نیز، همچنانکه نگاهی به منبع شناسی و زیرنویس های کتاب نشان می دهد، حجم عظیم اظهارات و سخنرانی های مقامات و مسئولین از رهبر انقلاب و روسای جمهوری، نخست وزیر و اعضای کابینه و روسای دیگر سازمان ها و نهادهای دولتی مهم و نیز نمایندگان مجلس شورای اسلامی، فرماندهان نظامی و انتظامی تا ائمه جمعه و جماعات، و نیز دیدگاههای نخبگان و حتی مردم عادی ایران و به هر حال هر کسی که جایگاه او در اثبات رابطه میان متغیرهای مورد بحث کتاب حاضر کمک کننده باشد، در این کتاب مورد استفاده قرار گرفته است.

لازم به ذکر است که در بین مراسم های مختلف نماز جمعه در شهرهای مختلف ایران، نماز جمعه تهران که در دانشگاه تهران برگزار می گردد، چه به لحاظ این که در پایتخت برگزار می شود و

استراتژیک و یا با توجه به مسائل تاریخی و سیاسی ایران و عراق تجزیه و تحلیل کرده اند.

فصل دوم به بحث اعتقاد و دیدگاه اسلام در باب جنگ می پردازد. از نظر اسلام، جنگ میان جوامع اسلامی مطرود و ممنوع است. بنابراین، از نظر نویسنده توجیه جنگ با توجه به این که هر دو کشور ایران و عراق مسلمان بودند، بسیار دشوار و پیچیده است. در عین حال در طول جنگ، تلاش ایران برای توجیه مشارکت در جنگ در پرتو دین و برای حفظ دین بود و البته در این راستا ایران توانست با موفقیت نیز عمل بکند و مطمئناً یکی از انگیزش های مهم حضور گسترده مردم در جنگ، اعتقادات دینی و احساس تکلیف برای شرکت در جنگ بود که از آن به عنوان نبرد حق علیه باطل یاد می کردند. در این رابطه مفهوم دینی شهادت و نثار خون برای زنده ماندن اسلام، مفهوم بسیار موثری بود. باز به اعتقاد عموم، آرزوی واقعی شهادت و رفتن به سوی آن یک نمونه عینی بسیار مهم دال بر اطاعت از دستورات اسلام و التزام عملی نسبت به اصول و فروع آن است.

در ادامه بحث، فصل سوم به ویژه بر جهان بینی تشیع و دیدگاه آن درباره جنگ متمرکز است. بسیاری از شعارهایی که در جنگ انتخاب و مورد استفاده قرار گرفتند، مبتنی بر دیدگاه و تفکر شیعی بودند که ارتباط تنگاتنگی با مفاهیم و الفاظ قرآن دارند. به اعتقاد نویسنده کتاب، ویژگی هایی که ایرانیان در طول جنگ برای خود و دشمنان خود در نظر می گرفتند، به وضوح مؤید این ادعاست؛ زیرا در حالی که آنها خود را در جبهه ایمان و حق و به تبع آن پیرو امام حسین(ع) می دانستند، دشمن خود را کافر و باطل تلقی کرده و از رهروان یزید معرفی می کردند.

در فصل چهارم، نمونه های تاریخی و الگوهای جنگ مورد بررسی قرار گرفته اند. به عنوان مثال، اسامی عملیات های نظامی و شعارهای مورد استفاده در آنها، ذهنیت نیروهای ایرانی را در الگو قرار دادن نمونه های تاریخی صدر اسلام نشان می دهد. در این راستا می توان به عملیات های خبیر، فتح المبین، کربلا، ثامن الائمه(ع) و شعارهایی مثل یا زهر(س) و یا علی(ع) و نظایر آن که در آغاز عملیات ها مورد استفاده قرار می گرفتند، اشاره کرد. در عین حال، همچنان که شهادت امام حسین(ع) برای بسیج نیروها جهت حضور در جبهه هاموثر بود، اعتقاد به ولی عصر، امام زمان(عج)، نیز در تقویت روحیه رزمندگان ایران اثرگذار بود. در مقابل، صدام با یزید، معاویه و قوم بنی امیه که حق حضرت علی(ع) و فرزندان او را غصب کرده و آنها را به شهادت رسانده بودند، مقایسه و تشبیه می شد.

نقطه عزیمت تجزیه و تحلیل نویسنده و نگاه به قضایا از چشم انداز زبان شناختی نیز بسیار نو و مهم است و به همین دلیل می توان گفت که نویسنده در تحلیل های ارائه شده، البته نه به طور کامل، به هر منوتیک نزدیک می شود؛ تحقیقی که از این نظر بسیار کم سابقه است و یا حداقل می توان گفت که در ادبیات موجود اثری این چنینی درباره جنگ ایران و عراق ارائه نشده است. البته، به خصوص در حوزه عملیات روانی و روانشناسی سیاسی ایران و عراق در زمان جنگ، آثاری نوشته و منتشر شده است، ولی آنها نیز عمدتاً تمرکز بر کلیات و به عنوان مثال روحیات دستجمعی نیروهای ایرانی و عراقی در زمان جنگ، بر جزئیات آن چنانکه در کتاب حاضر آمده است، نپرداخته اند.

با توجه به نکات فوق، کتاب حاضر یک نمونه و الگوی خوبی برای کارهای مشابه خواهد بود و هر چند اطلاعات آن برای خواننده ایرانی چندان نو نخواهد بود و در واقع مخاطب کتابی که به زبان انگلیسی نوشته می شود، افراد غیر ایرانی هستند، در هر صورت آشنایی با طرز تلقی یک محقق خارجی از جنگ ایران و عراق و تجزیه و تحلیل زبانشناختی آن برای ما می تواند مفید باشد. اما باید اضافه کرد که به رغم نقاط قوت فوق، با یک رویکرد منصفانه و یا بی طرفانه می توان ادعا کرد، این کتاب دارای ضعف و کاستی هایی نیز می باشد.

اولین و مهمترین کاستی کتاب، عدم رعایت بی طرفی نویسنده در رویکرد انتخاب موضوع و تجزیه و تحلیل های وی می باشد. در این رابطه، نقش ملاحظات و گرایشات سیاسی را نمی توان بالطبع نادیده گرفت. ولی به هر حال از یک اثر علمی و یک محقق انتظار می رود که برای هدایت ذهنیت خواننده و القاء یک قضاوت ارزشی تلاش نکند. در این کتاب به کرات به مواردی از این قبیل بر می خوریم. به عنوان مثال وقتی نویسنده به بهره برداری های ایران از اعتقادات دینی در جنگ با عراق حکم می کند و هیچ سخنی در رابطه با عراق به قلم وی جاری نمی شود، و یا با موضوعات و تحولات جنگ به صورت گزینشی برخورد می کند و اقدامات غیرقانونی و نامشروع عراق را نادیده می گیرد، طبیعی است که خروج وی از جاده انصاف برای خواننده به وضوح آشکار می گردد.

در هر صورت، در حالی که نویسنده در برخی موارد موضعی یکسویه به نفع عراق اتخاذ می کند، با توجه به لزوم آشنایی به طرز فکر و تلقی دیگران، به ویژه در سطح نخبگان، در خصوص مهمترین تحولات سیاسی معاصر کشورمان که جنگ تحمیلی یکی از مهمترین آنهاست، مطالعه کتاب برای محققین مسائل استراتژیک می تواند مفید فایده باشد.

تربون بسیار مهم برای اعلام و توجیه سیاست های نظام است و چه به لحاظ سطح و طیف شرکت کنندگان در آن، از امام جمعه تا نمازگزاران این مراسم خاص، که همواره مسئولین سازمان های مختلف در رده های متفاوت در آن شرکت می کنند، بسیار حائز اهمیت بوده و چه در داخل و چه در خارج از کشور توجه اصلی بر روی نماز جمعه دانشگاه تهران معطوف است که اخبار آن نیز در رسانه های گروهی جایگاه بسیار بالایی دارد. در واقع، مراسم نماز جمعه همیشه به عنوان یک مراسم عبادی و سیاسی یاد می گردد، چرا که علاوه بر ترکیب دو خطبه آن که به ترتیب به مسائل دینی و مسائل سیاسی روز اختصاص داده می شود، شرکت در آن نشانگر وفاداری به دین و در عین حال نظام سیاسی و عملکرد آن از جمله در زمینه جنگ است. به علاوه، در جوامع اسلامی، به دست گرفتن سلاح توسط امام جمعه نشانگر اقتدار نظامی نیز محسوب می گردد. تمرکز اصلی این کتاب، به طور عمده خطبه های دوم نماز جمعه تهران می باشد که همیشه در روزنامه اطلاعات چاپ تهران نیز منعکس می گردد، هر چند که میزان انعکاس محتوای خطبه های نماز جمعه در این روزنامه به تدریج کاهش یافته است. با وجود این، در مناسبت های مهم حجم بیشتری از صفحه این روزنامه به مطالب نماز جمعه اختصاص می یابد.

علاوه بر منابع فوق، سخنرانی ها و اظهارات مقامات و مسئولین ایرانی و به خصوص امام خمینی (ره) در ایام و مناسبت های مهم مربوط به جنگ مثل هفته دفاع مقدس و جشن های سالانه پیروزی انقلاب اسلامی و نیز بولتن ها و انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی در زمان جنگ، در تحقیق حاضر مورد استفاده قرار گرفته اند.

ج) نقد و ارزیابی

بخش اعظم مطالب کتاب حاضر بر سه نوع گفتمان دینی مورد استفاده ایران برای توجیه و بسیج نیروها برای حضور در جبهه های جنگ متمرکز است. این گفتمان ها عبارتند از: گفتمان تاریخی، گفتمان دینی و الهی و بالاخره گفتمان انسجام اسلامی و ناسیونالیسم دینی.

وجه تمایز کتاب حاضر در مقایسه با بسیاری از آثار منتشره درباره جنگ ایران و عراق، ارائه تجزیه و تحلیل مبتنی بر اسلام شناسی و رابطه مفهومی دین اسلام و به خصوص تشیع با جنگ و انطباق یافته های مربوطه نه تنها با انقلاب اسلامی ایران بلکه با جنگ هشت ساله ایران و عراق می باشد.